

Witold Garbaczewski

Średniowieczne pieczęcie z bydgoskiego Archiwum Państwowego

Cierpiące na chroniczny brak zabytków ruchomych sprzed XV stulecia miasto nad Brdą poszczycić się może – o czym zapewne wie niewielu bydgoszczan – niezwykle ciekawym zbiorem średniowiecznych pieczęci, znajdującym się w tutejszym Archiwum Państwowym. Te często niedoceniane arcydzieła drobnej plastyki gotyckiej stanowią obfite źródło informacji o epoce, do której się odnoszą, a artystycznym poziomem wystawiają doskonale świadectwo swoim mistrzom-rytownikom.

Pieczęć pełniła w średniowieczu bardzo ważną rolę, będąc „symbolem własnościowym i rozpoznawczym, świadectwem wiarygodności, wykładnikiem woli właściciela, a także środkiem kontrolującym i zabezpieczającym nienaruszalność zamkniętego nią pisma lub przedmiotu” (S. K. Kuczyński). Treści, które komunikowała, były więc różnorodne i wiązały się czy to bezpośrednio z osobą właściciela, czy też z pewnymi – najczęściej politycz-

1. Pieczęć majestatyczna Kazimierza Wielkiego, 1364 r.

nymi – przekonaniemi, których był on zwolennikiem. Różnorodność osób i instytucji posługujących się pieczętnym tłokiem, a co za tym idzie – odmiennosc ich interesów wpływająca na formę ikonograficznego przekazu, stworzyła rozmaite pieczętno typy (królewski, książęcy, kościelny, rycerski, miejski i in.), w obrębie których zaznaczyło się następnie dalsze formalne i treściowe zróżnicowanie.

Rodzaj wykorzystanego w niniejszej publikacji materiału sfragistycznego kieruje naszą uwagę szczególnie na pieczęcie książęce z XIII i XIV w. Użycie konkretnego typu ikonograficznego uwarunkowane było przede wszystkim pozycją użytkownika oraz aktualną sytuacją polityczną. W sfragistyce książąt piastowskich spotykamy najczęściej pieczęcie konne (władca na koniu z mieczem, włócznią lub proporcem w dłoni) i piesze (książę w postawie stojącej z atrybutami swego stanu, często w otoczeniu motywów architektonicznych), rzadziej ze sceną walki (zaliczane

2. Pieczęć konna Konrada I, ks. mazowieckiego, 1238 r.

niekiedy do pieczęci pieszych) i dewocyjne (książę klęczący przed Chrystusem, Maryją lub ulubionym świętym). Pieczęcie majestatyczne (władca na tronie) pojawiają się tutaj niezwykle rzadko i to wyłącznie u książąt, którzy nie kryli swoich zjednoczeniowych aspiracji (omówiona niżej pieczęć Kazimierza Wielkiego jest już pieczęcią królewską, należy więc do innego typu). Wszystkie te rodzaje (z wyjątkiem pieczęci dewocyjnej) reprezentowane są w zbiorach bydgoskiego Archiwum, a bliższa analiza wybranych – szczególnie pięknych – przykładów odsłoni nieco zakodowane treści, które te niewielkie dzieła sztuki ukrywają od około siedmiuset lat pod płaszczkiem mało już dzisiaj uświadamianych sobie przez nas symboli.

Najpiękniejszym bez wątpienia przykładem typu majestatycznego w sfragistyce piastowskiej jest okazała pieczęć Kazimierza Wielkiego (1333–1370)¹, powstała w związku z jego koronacją w 1333 r. (fot. 1).² Uwypukleniu majestatu królewskiej władzy służą wszystkie znajdujące się tutaj motywy ikonograficzne, które składają się na spójny program apoteozy polskiego monarchy. Zarówno wskazująca na sakralny charakter rządów korona jak i ubiór (płaszcz królewski) oraz insygnia (berło i zwieńczone krzyżem jabłko) są oznaką suwerennego

3. Pieczęć konna Kazimierza I, ks. kujawskiego, 1238 r.

panowania. Te ostatnie wiążą się jednocześnie z pojęciem sprawiedliwości, która uważana była za główną cnotę króla i bezpośrednio łączyła się z właściwym wypełnianiem obowiązków względem społeczeństwa. Kazimierz siedzi w sztywnej, wyniosłej pozie na szerokim gotyckim siedzisku, bogato dekorowanym motywami architektonicznymi. Tron pełnił w przedstawieniach monarchy na majestacie bardzo ważną rolę, symbolizował przede wszystkim pełnię władzy, współkonstytuował ją, podczas gdy dołączony u dołu podnózek wynosił króla – dosłownie i w przenośni – ponad poddanych, podkreślając jego wyjątkową pozycję. Rozpięta na drugim planie draperia, stanowiąca element uwypuklający splendor siedzącej na jej tle postaci, podtrzymywana jest tutaj prawdopodobnie przez anioły, które wskazują na chrześcijański charakter rządów i boską aprobatę dla poczynań monarchy. Przedstawiając się na pieczęci z całym przynależnym sobie królewskim majestatem, Kazimierz Wielki nie zapomniał jednak,

z jakiej linii piastowskiej się wywodzi – u dołu, w trójkątnym polu, kazał umieścić niewielki herb książąt kujawskich (pół-Orzeł – pół-Lew w koronie), jaki spotykamy również w sfragistyce jego ojca – Władysława Łokietka.

Od reprezentacyjnych, nacechowanych „powagą majestatu królewskiego” i stojących na najwyższym artystycznym poziomie pieczęci wielkich różnią się zarówno formą jak i treścią pieczęcie książęce, charakteryzujące się wspomnianą już różnorodnością typów.

Ikografia pieczęci konnej naciska przede wszystkim na cnoty związane z walką (odwagę, siłę, nieustępliwość). Skuteczność bitewna panującego była najważniejszym kryterium przy ocenie jego rządów. Zdolność zachowania suwerenności podległego mu terytorium i rozszerzanie granic poprzez działania militarne stanowiły więc priorytetowe zadania księcia, których zwieńczone sukcesem wypełnienie wzmacniało jego społeczny prestiż. Wizerunek konny stał się dla niekoronowanego władcy niejako substytutem pieczęci majestacyjnej. Szaty ceremonialne zastąpiła tutaj zbroja, w miejsce monarszych insygniów pojawiły się miecz (czy też włócznia lub proporzec) i tarcza, a rolę królewskiego siedziska pełnił zaczął koń – swoisty „militarny tron” – będący wymownym atrybutem szlachectwa.

Zróżnicowanie pieczęci konnych, widoczne w doborze związanych z ideą władztwa symboli, w typie ubioru czy sposobie poruszania się konia, znalazło swoje odzwierciedlenie również w przykładach z bydgoskiego Archiwum. Przywieszona przy dokumencie z 1238 r. pieczęć Konrada, księcia mazowieckiego (1202-1247), (fot. 2) przedstawia władcę sztywno siedzącego na dumnie wyprężonym koniu, idącym majestatycznym, defiladowym krokiem. Najważniejszym atrybutem zdaje się być tutaj trzymany przez jeźdźca trójstrefowy proporzec ze znakiem krzyża. Element tego typu, niezwykle popularny w piastowskiej sfragistyce, wskazywał przede wszystkim na zwierzchność terytorialną, symbolizował książęcą domenę, kojarzył się z władzą wojskową i był znakiem militarnego triumfu. Ten ważny ikonograficzny składnik kompozycji przejęty został następnie przez synów Konrada, którzy kontynuowali typ pieczęci konnej ojca, wprowadzając jednak pewne mniej lub

4. Pieczęć konna Kazimierza I, ks. kujawskiego, 1246 r.

bardziej istotne zmiany. Pieczęć księcia kujawskiego i łęczyckiego Kazimierza I (1231-1267) (fot. 3) odznacza się znacznie większą dynamiką – koń ukazany został w galopie, przy czym postać samego władcy, trzymającego chorągiew i tarczę z Orłem piastowskim, zachowuje hieratyczną sztywność, wskazującą na reprezentacyjny charakter tego wizerunku. Podobna w swej wymowie inna pieczęć tego księcia (fot. 4) kładzie większy akcent na sferę militarną, uwypuklając podstawowe elementy rycerskiego ubioru – garnczkowy hełm, zbroję kolczą, niewielką poręczną tarczę i przytroczony do pasa miecz.

Znaczenie zwycięskiej potyczki w programie apoteozy udzielnego władcy doskonale uwidacznia typ pieczęci, na którym przedstawiony on został w scenie walki z rzeczywistym lub fantastycznym przedstawicielem świata fauny. Do tej oryginalnej grupy należy pieczęć księcia kujawskiego Ziemomysła (1268-1287) (fot. 5), ukazująca władcę wybiegającego właśnie z bramy swego zamczyska i godzącego mieczem w stojącego na tylnych łapach lwa. Sceny tego rodzaju interpretowane były dotychczas z reguły w kategoriach religijnych. Atakujący drapieżnik ucieleśniać miał złe moce, symbolizował zarówno grzech jak i jego sprawcę – Szatana. Podejmujący z nim walkę rycerz jawił się wówczas jako

5. Pieczęć pieszka ze sceną walki Ziemomysła, ks. kujawskiego, 1284 r.

Nie zawsze jednak chęć uwypuklenia walorów bitewnych brała górę nad pragnieniem zamianifestowania książęcego majestatu. W licznie spotykanych tzw. pieczęciach pieszych władca przedstawiany bywał w postawie stojącej ze wszystkimi atrybutami określającymi jego pozycję. Do najlepszych pod względem artystycznym przykładów tego rodzaju w sfragistyce Piastów należy na pewno pieczęć Władysława Łokietka (1320-1333) sprzed jego królewskiej koronacji (1314 r.) (fot. 6). Prezentuje się on tutaj nadzwyczaj dostojnie, z nałożoną na głowę książęcą mitrą, odziany w tunikę oraz długi, spięty na piersi i podtrzymywany lewą ręką płaszcz. W prawej ręce Władysława tkwi kwadratowa chorągiew z wizerunkiem ukoronowanego piastowskiego Orła, po bokach dodano dwie tarcze herbowe – piastowską i książąt linii kujawskiej z ozdobnym zwieńczeniem tej ostatniej motywem hełmu z pióropuszem. Wysoki poziom artystyczny tego arcydzieła sfragistyki piastowskiej potwierdzają również znakomicie wykonane dekoracyjne elementy tła – drobna siatka wklęsłych i wypukłych rombów, na których umieszczono filigranowe lilie i krzyże. Cała ta misternie obmyślona i wykonana kompozycja wyrażać ma niezwykle żywot-

zaopatrzonego w chrześcijańskie cnoty reprezentanta dobra, gorliwego obrońcę wiary i Kościoła. Wydaje się jednak, że w tym interesującym przedstawieniu próbowano również w pewnym stopniu zwrócić uwagę na treści świeckie. Lew, jako król zwierząt, uosabiał wszystkie pozytywne cechy wojownika, był drapieżnikiem, którego pokonanie przynosiło władcy szczególną chwałę, czyniło zeń niezwyciężonego mocarza. Jak równy z równym potykał się on wręcz z najgroźniejszym możliwym przeciwnikiem, zwyciężał go u wrót swego zamku (symbol książęcego terytorium), zapewniając tym samym bezpieczeństwo jego mieszkańcom. Umieszczenie na pieczęci tego bohaterskiego czynu obliczone było na wzbudzenie szacunku poddanych, miało również ostrzec ewentualnych wrogów przed podejmowaniem zbyt pochopnych działań militarnych. Akcenty religijne i świeckie uzupełniały się tutaj znakomicie i składały na ogólny obraz wzorowego władcy-rycerza w ideologii Wieków Średnich.

ną wówczas ideę zjednoczenia państwa polskiego. Wszystkie obecne tu atrybuty niedwuznacznie wskazują na uprzywilejowaną pozycję kujawskiej linii książęcej w stosunku do pozostałych gałęzi rodu Piastów, czynią z niej główną inicjatorkę tego doniosłego aktu scalenia pod jednym berłem rozproszonych dotąd ziem. Już sam ubiór stawia uwidocznioną tutaj postać Łokietka w rzędzie pretendentów do korony. Mitra, której kształt przywodził na myśl cesarską koronę, była symbolem pryncypackiej władzy książęcej, nieodłącznym atrybutem władców, którzy poważnie myśleli o zjednoczeniu rozczłonkowanych na mniejsze jednostki terytorialne państw. Majestat podkreślał również królewski płaszcz, a gest jego podtrzymywania – nie spotykany nigdzie indziej poza omawianą pieczęcią – miał zapewne na celu zwrócenie uwagi na ten niezbędny element monarszego stroju, a tym samym na rangę noszącej go postaci. Potwierdzeniem Łokietkowych planów restytucji Królestwa Polskiego było umieszczenie w jego ręku proporca z herbem scalonych

6. Pieczęć pieszka Władysława Łokietka jako ks. krakowskiego, sandomierskiego, sieradzkiego, łęczyckiego i kujawskiego, 1314 r.

ziem (piastowskiego Orła w koronie) oraz powtórzenie tego motywu raz jeszcze na tarczy po prawej stronie księcia. To intensywne nasycenie napieczątnego przedstawienia treściami zjednoczeniowymi potwierdza determinację Władysława w dążeniu do uzyskania korony, co w 1320 r. uwieńczone zostało sukcesem. Od tej chwili treści przenoszone przez pieczęć książęcą uległy dezaktualizacji i zastąpiona ona została nową – majestatyczną, bardziej odpowiadającą obecnej pozycji polskiego monarchy.

Do niezwykle interesujących pieczęci pieszych, odznaczających się brakiem ikonograficznego przeladowania i jasnością przekazu, należy pieczęć księcia Pomorza Gdańskiego Mszczuja II (1266–1294) z dwóch ostatnich dekad jego panowania (fot. 7). Na tle stosunkowo ubogiej w szczegóły formalne, acz bogatej w treści konstrukcji architektonicznej w formie daszku wspartego na dwóch kolumnach, prezentuje się władca, dzierżąc włócznię i tarczę z umieszczonym na niej wizerunkiem heraldycznego Orła. To obramowanie książęcej postaci pełni tutaj rolę szczególną – jest jednym ze sposobów podkreślenia majes-

7. Pieczęć pieszka Mszczuja II, ks. gdańskiego, 1286 r.

władzy księcia, znakiem jego zwierzchności. Ogromna moc sakralna, w którą jest wyposażona, czyni dodatkowo z Mszczuja wojownika Chrystusowego – obrońcę wiary i opiekuną Kościoła, zdolnego przeciwstawić się nie tylko czysto ludzkiej sile, ale i niezliczonym pułapkom Szatana, stojącym na drodze do zbawienia. Pieczęć gdańskiego księcia jest doskonałym przykładem skromnego rozwiązania ikonograficznego, które jednak kryje w sobie całkiem okazały ładunek znaczeniowy.

Do tego samego pieszego typu należy pieczęć Kaźka słupskiego (1368-1377), do głosu doszło tu jednak bardziej gotyckie dekoracyjne przeładowanie, na które złożył się głównie filigranowy detal architektoniczny (fot. 8). Stojącemu pod strzelistym baldachimem władcy nie wystarcza już teraz miecz, swoją waleczność podkreśla on dodatkowo trzymany w drugiej ręce sztyletem. O zakresie władzy terytorialnej informuje herb ziemi dobrzyńskiej (zawieszony na szyi księcia) i zwieńczona psią głową tarcza z Gryfem pomorskim (po jego prawej stronie). Niezwykle ciekawym elementem ikonograficznym tej kompozycji jest zwierzę pod stopami Kaźka, co do tożsamości którego do dzisiaj trwają spory wśród badaczy. Niektórzy widzą tutaj nieudolnie oddanego smoka (co wskazywałoby na księcia jako pogromcę

tatu, elementem wzmacniającym apoteozę przedstawionej postaci. Forma bramy wskazuje być może również na jedną z podstawowych funkcji feudalnego pana – obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa poddanym i niezawisłości zarządzanego przez terytorium. Monumentalne wejście – symboliczna granica pomiędzy nieuporządkowanym światem chaosu, obcym i wrogim, a bezpieczną i swojską ziemią ojczystą – chronione jest przez księcia, który nie pozwoli wśliznąć się do środka żadnym czynnikom destabilizującym. O gotowości do podjęcia akcji zbrojnej świadczy ubiór władcy. Co prawda tunika jest reprezentacyjną raczej niż bojową szatą, jednak czujność i bitewną sprawność zdradzają rycerskie atrybuty – hełm, tarcza i włócznia. Symbolika tej ostatniej zbliżona jest bardzo do symboliki proporca, włócznia jednak silniej kojarzy się z walką i związanymi z nią pozytywnymi cechami. Pełniąc rolę rycerskiego atrybutu, staje się ona jednocześnie symbolem

zła), inni – bliżsi zapewne prawdy – wilka lub ogara, co mogłoby odzwierciedlać zamiłowanie władcy do polowań. Wyjaśnienie znaczenia tego zagadkowego czworonoga jest więc sprawą oczekującą na dalsze skrupulatne badania. Pozostałe elementy obecne na tym pieczętnym wizerunku składają się generalnie na ten sam program ideologiczny co w przypadku pieczęci Mszczuja II, przedstawiony jednak w sposób właściwy czasom, w których pieczęć ta powstała (1371 r.).

Przytoczone powyżej przykłady dowodzą ważności odpowiedniego doboru elementów ikonograficznych w napieczętnych przedstawieniach władców. Na tych niewielkich kawałkach wosku znajdujemy doskonale wyrażone, tak charakterystyczne dla czasów średniowiecza, komunikowanie pewnych idei za pomocą mniej lub bardziej pojemnych treściowo symboli. Pieczęcie, będące obrazowym uzupełnieniem słowa pisanego, któremu towarzyszą, czasami – w przypadku zniszczenia dokumentu – urastają do rangi jedyne go świadka

wydarzeń rozgrywających się w dalekiej przeszłości. Trudno więc przecenić ich znaczenie dla badania kultury epok minionych, a tak cenne przykłady jak w zbiorze Archiwum Państwowego w Bydgoszczy zasługują niewątpliwie na najwyższą uwagę.

8. Pieczęć pieszka Kazimierza IV (Kaźka), ks. słupskiego, szczecińskiego i dobrzyńskiego, 1371 r.

Katalog wykorzystanych pieczęci

1. Kazimierz Wielki (1333–1370), pieczęć majestatyczna (wielka), okrągła, śr. 113 mm (fot. 1)
dokument: Strzelno Kl.A.32, wystawiony 5 IV 1364 r. w Krakowie
opis: władca siedzący na wprost na szerokim gotyckim tronie, w prawej swej ręce trzyma berło, w lewej jabłko; w tle zasłona podtrzymywana przez dwa anioły i geometryczny ornament; u dołu herb książąt kujawskich
legenda: + KAZIMIRVS D'I-GRA·REX·POLONIE·CCOVIE SADOM'·SIRAD LANC CVYAV·POMORAIE
literatura: Gum. 6; Gum. H 25; Piech 101

2. Konrad I, ks. mazowiecki (1202-1247), pieczęć konna, okrągła, śr. 65 mm (fot. 2)
dokument: Strzelno Kl.A.7, wystawiony 30 VI 1238 r. w Dankowie
opis: książę ukazany na idącym stępa koniu; w prawej swej ręce trzyma trójstrefowy proporzec z krzyżem, w lewej tarczę, na głowie ma stożkowy hełm
legenda: + S'CONRADI [DVCIS CRACOVIE MAZOVIE SAN]DOMIRIE LVCICIE
literatura: P. 80
3. Kazimierz I, ks. kujawski (1231-1267), pieczęć konna, okrągła, śr. 65 mm (fot. 3)
dokument: Strzelno Kl.A.7, wystawiony 30 VI 1238 r. w Dankowie
opis: książę na galopującym koniu, w prawej swej ręce trzyma trójstrefowy proporzec z wizerunkiem ukośnego krzyża, w lewej tarczę z Orłem, która zasłania znaczną część jego sylwetki
legenda: +SIGI[L]LVM KAZIMIRI DVCIS CV[LA]VIE
literatura: P. 108; Gum. H 18; Piech 23
4. Kazimierz I, ks. kujawski (1231-1267), pieczęć konna, okrągła, śr. 60 mm (fot. 4)
dokument: Strzelno Kl.A.8, wystawiony 7 III 1246 r. w Inowrocławiu
opis: książę jadący konno w prawo, w prawej swej ręce trzyma proporzec, w lewej tarczę z Orłem, na głowie ma hełm garnczkowy, u lewego boku przytroczony miecz
legenda: +SIGILLVM [KAZIMIRI DEI GRACIA D]VCIS CVI[V]AV[IE]
literatura: P. 79; Piech 26
5. Ziemomysł, ks. kujawski (1268-1287), pieczęć piesza ze sceną walki, okrągła, śr. 65 mm (fot. 5)
dokument: Strzelno Kl.A.13a, wystawiony 1 IV 1284 r. w Inowrocławiu
opis: książę w zbroi, zasłaniając się tarczą, godzi mieczem we wspiętego na tylne łapy lwa, w tle brama zamku zwieńczona krenelażem i fragment muru
legenda: +S'ZEMOMIZLII·DI·GRA·DVCIS·DE·WLADIZLAV·IVNIORI
literatura: Gum. H 222; P. 186; Piech 32
6. Władysław Łokietek jako ks. krakowski, sandomierski, sieradzki, łęczycki i kujawski (1288-1333, od 1320 jako król Polski), pieczęć piesza, okrągła, śr. 95 mm (fot. 6)
dokument: Strzelno Kl.A.20, wystawiony 6 I 1314 r. w Słupcy
opis: książę stojący na podnóżku, ubrany w sięgającą kolan tunikę oraz płaszcz, z mitrą na głowie, w prawej swej ręce trzyma proporzec z ukoronowanym Orłem, lewą podtrzymuje połę płaszcza; po lewej stronie tarcza z Orłem piastowskim, po prawej z herbem książąt kujawskich (pół-Lew – pół-Orzeł w koronie) zwieńczona hełmem z pióropuszem; w tle dekoracyjna siatka złożona z wklęsłych i wypukłych rombów z rytymi wewnątrz filigranowymi motywami krzyża i lili
legenda: + WLA[DIS]LAVS·DEI·GRA·DVX·CRACOVIE·SANDOMIR'·SIRAD'·LAN·CVIA*
literatura: Gum. H 207; P. 306; Piech 33
7. Mestwin (Mszczuj) II, ks. gdański (1266-1294), pieczęć piesza, okrągła, śr. 70 mm (fot. 7)
dokument: Koronowo Kl.A.7, wystawiony 20 III 1286 r. w Byszewie

opis: pod bramą wspartą parą kolumn stoi książę w hełmie garnczkowym na głowie, w prawej swej ręce trzyma włócznię, w lewej tarczę z Orłem

legenda: całkowicie zatarta [+S·DNI·MIEGVCI·DVCIS·POMORANIE]

literatura: Gum. H 48; Gum. PK 148

8. Kazimierz IV (Kaźko), ks. słupski, szczeciński i dobrzyński (1368-1377), pieczęć pieszka, okrągła, śr. 82 mm (fot. 8)

dokument: Koronowo Kl.A.107, wystawiony 15 X 1371 r. w Bydgoszczy

opis: książę w postawie stojącej ubrany w zbroję, w prawej swej ręce trzyma wsparty o ziemię miecz, w lewej sztylet; na szyi księcia zawieszona tarcza z herbem ziemi dobrzyńskiej, pod jego stopami czworonożne zwierzę (wilk?); w tle elementy gotyckiej architektury o bogatym detalu i motywy floralne (gałązki); po prawej tarcza z Gryfem zwieńczona psią głową

legenda: + S·KAZIMIRI·DEI·GRA·DVCS·STETINENSIS·DOBRIN·POMORANIE·SLAVIE·CASVBIE·ET·DNI·RVGIE

literatura: Gum. H 309; Gum. PK 60

Literatura

Gum. - M. Gumowski, *Pieczęcie królów polskich*, Kraków 1910

Gum. H - M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966

Gum. PK - M. Gumowski, *Pieczęcie książąt pomorskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. XVI: 1950, z. 1-4, s. 23-66

P - F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich, cz. 1. Doba piastowska*, Kraków 1899

Piech - Z. Piech, *Ikonoografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993

Przypisy

- 1 W przypadku królów podane zostały lata panowania, w przypadku książąt data początkowa odnosi się do objęcia przez nich samodzielnych rządów w dzielnicach.
- 2 Dyrekcji Archiwum Państwowego w Bydgoszczy bardzo dziękuję za zgodę na opublikowanie zdjęć.